

УДК [271.2 – 766 – 875.68] “03/06”:81”373.21 (477)

СХІДНІ ЦЕРКВИ Й ПЕЛАГІАНСТВО У ТОПОНІМІЇ УКРАЇНИ

Костянтин ТИЩЕНКО

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Лінгвістичний навчальний музей,
вул. Володимирська, 64, 01033, Київ, Україна;
тел. (044) 239 3497; 239 3183; e-mail: lingmus@univ.kiev.ua*

У топонімії України виявлено слід кількох хвиль евангелізації IV–VII ст., проведеної різними християнськими ченцями, в тому числі яковитами, несторіанами і представниками вірменської григоріанської церкви. Методом топонімічного контексту віднайдено *просторовий зв'язок між групами назв* від основ **Пелагій**-, **Полог**-, **Улян**-, які аргументовано ототожнено з іменами ченця Пелагія та єпископа Юліана Екланського, що єдиний з ієрархів підтримав ересь Пелагія. Поширення пелагіанства водночас вказує на масовість практики хрещення у прадавній Україні.

Ключові слова: раннє християнство, яковити, несторіани, вірменська григоріанська церква, Пелагій, Юліан Екланський, гуни, топонімія, Україна.

Проблема полягає у суперечності між усталеним поглядом про (єдине) хрещення київських слов'ян 988 року і фактами, що вказують на існування в минулому низки евангелізацій і повторних хрещень упродовж IV–VII ст. Всупереч пошукам, так і не знайдено візантійських документів про призначення єпископа у Київ після хрещення 988 року: очевидно, що коли б такий єпископ був призначений, то грецькі історики того б не оминули. З їхньої мовчанки можна зробити висновок, що такого єпископа не призначено, бо він уже був віддавна в Києві [5, с. 200]. За 44 роки до загального хрещення киян навіть Літопис руський цілком однозначно говорить про клятвене прийняття „хрещеною Руссю” положень київсько-візантійського договору у Києві в Іллінській *соборній* церкві [6, с. 78–79], що свідчить про існування вже в той час розбудованої системи парафіяльних церков. Це відображено і в завершальних фразах тексту договору, долученого до літопису: „Мы же, **елико насъ крестилися есмы** (жирний шрифт наш. – *К. Т.*), кляхомся церковью святого Ильи въ зборнѣи церкви, и предълежаши[мъ] крестомъ...; А оже преступить се отъ страны нашея... или крещень, или некрѣщен...” [6, с. 76–77].

Дальше ознайомлення з документами спонукає до висновку про те, що серед місцевого населення евангелізацію проваджено неодноразово чи не від готських часів: адже кам'яні й мармурові натільні хрестики IV–VIII ст. належать до масових археологічних знахідок у Криму, на Київщині й Волині [10, с. 17]. Причому, найдавніші хрестики IV–V ст. асиметричні й не мають зображень, від VI ст. на хрестиках уже зображене розп'яття, а від VII ст. додано інші подробиці. Після тривалої радянської заборони цілого розділу вітчизняної історії визнано існування у Наддніпрянщині в III–IV ст. готської держави Германариха. Як відомо, у Криму, де готи трималися до XV ст., а „епархія Готфська і Кефайська” дотривала до кінця

XVIII ст., християнська традиція була започаткована ще від III ст.: готи 251 року. Забрали в полон римських християн з Анатолії, які потім перетворили “своїх панів на братів” [2, с. 119]. Іншу частину готів охрестив аріянин Вульфилла, а в самій Готії християнство було *толероване серед неготів* (курсив наш. – К. Т.) навіть під час язичницьких переслідувань IV ст. [2, с. 157]. З приходом наприкінці IV ст. гунів у Скіфію (так візантійські джерела продовжують називати Наддніпрянщину до X ст.) християнство поширюється також і серед гунів, і св. Ієроним (помер 420) пише саме в ті часи, що „холодна Скіфія зігріта вогнями віри” [10, с. 16].

Оскільки готський єпископ і євангелізатор Вульфилла проповідував у Готії монофізитську версію християнства, згодом визнану за єретичну, можна припустити, що саме через це решта християн дистанціювалася від готської церкви (як це достеменно відбулося в історії готів у Західній Європі). Наше припущення про таку можливу причину замовчування масштабів ранньої євангелізації населення у Наддніпрянщині підтверджено у листах папи Лева III (795–816) і папи Бенедикта III (855–858) під однаковою назвою „До кліриків Русі”: з листів випливає, що *адресати цих листів це й у часи Карла Великого були аріянцями* і вважалися відмінними від інших християн [10, с. 18].

Далі з’ясовується, що лише за патріарха Фотія становище змінилося, і у 860-х роках першого єпископа призначено до Русі (це за 120 років до „державного” хрещення киян). Конкретно про цю подію в енциклопедії № 35 Фотія написано так: „І не лише цей народ (болгари) спокутували давнє безчестя тим, що повірили у Христа... [але також] **так звана Русь, які, перемігши своїх сусідів, запишалися й зазіхнули на державу Ромеїв – навіть вони тепер навернені і перейшли від еллінського (язичницького) і нечистого учення, якого досі дотримувалися, до чистої й істинної віри Христової** та з любов’ю стали нашими підданцями і друзями. І таке велике в них бажання і палка віра, що вони *прийняли єпископа* як пастира і шанують християн з великою ширістю й ревністю” [цит. за: 10, с. 18].

Цей пасаж може стосуватися тільки часів Аскольда і Дира, про яких відомо, що 866 року вони очолили розбійницький похід киян на Константинополь (літопис не приховує їхнього вандалізму), а потім 867 року прийняли хрещення. Проте через 15 років конунг-язичник Олег їх підступно вбив і, напевно, більшість киян черговий раз повернулася до язичництва [10, с. 19]. Однак про знищення єпархії відомостей немає. Що більше, саме тоді, у часи візантійського імператора Лева VI Філософа (886–918) **Київська єпархія** (!) вважалася шостою за величиною серед залежних від Візантії єпархій [10, с. 19]. Після цього вже й не дивно дізнатися про існування **944 року у Києві соборної** церкви св. Іллі.

Розгляд топонімічного аспекту цієї проблеми започатковано статтею автора „Східні й західні церкви IV–VII ст. у топонімії України”. Підставою для розгортання відповідної дослідної програми стали помічені в топонімії масові факти, що свідчать про послідовне й неодноразове поширення хвиль євангелізації населення Наддніпрянщини і ширше – Східної Європи – починаючи з IV ст. і до хозарських часів. Перші переконливі дані було одержано про слід у Наддніпрянщині яковитської церкви.

Яковитська церква у Сирії, різновид монофізитської, постала з антиохійського напрямку християнства. Засновником церкви став **Яків Барадей** (помер 578 року).

Чернець у Константинополі, він пристав до переслідуваних монофіситів і був таємно висвячений на єпископа Едеси (542–543). Подорожував Сирією, перебравшись у жебрака, звідки й прізвисько Барадей (сирійське *baradaï* ‘лахміття’) [15, с. 920]. За час своїх подорожей Яків призначив клір і організував цілу церкву. Переслідувана візантійцями, арабами, турками, яковитська церква досі існує в Сирії, а частково поширилася до Індії [13, с. 789].

Саме прізвисько Якова „Барадей” стає діагностичною ознакою і доказом відповідності українських топонімів власне цьому напрямку раннього християнства, адже в Україні існує принаймні 4 пари сусідніх сіл, одне з яких щоразу має назву від топооснови **Яків-** або **Яким-**, а друге – назву від основи **Бородай-** (знак ^ означає „сусіднє село”):

Бородаї Пл (Диканька): ^*Яковеница* ! Онацьки...;

Бородаївка Зп (Вільнянськ): ^*Яковлеве, Якимівка, Голубівка, Диханівське*...;

Бородаївські Хутори Дп (Верхньодніпровськ) ^*Якимівка, Бородаївка*^ Одинець, Братське...;

Бороданове См (Недригайлів) ^*Якименки* ! Голубці^ Курмани...;

Бородярське Хк (Балаклія) ^*Ковтунівка, Яковенкове*^ Таранушине...

Ці п'ять найхарактерніших назв утворюють зразково компактний і доказовий ареал на карті (див. рис. 1). Скорочення КЯ позначає назви від основ **Кир-** і **Яків-**, тобто з грецької ‘пан Яків’: *Кир'яківка, Кир'яківка*. В Україні досі трапляються прізвища від цих ойконімів: Бородай, Бородаєвський тощо. З аналізу топонімічних ландшафтів можна зробити висновок про те, що перед нами реальний слід евангелізації місцевого населення яковитами у VI ст.

В Україні назви від основи **Нестор-**, **Нещер-** поширені на півдні у *степу* від Поділля й Київщини до Слобожанщини (див. рис. 1) і можуть бути пов'язані з ім'ям Несторія.

Несторіани – це на століття давніша від початків яковитської церкви єресь V ст., названа за ім'ям її засновника **Несторія** (близько 380 – близько 451). Сирійський монах, послідовник антиохійської школи, Несторій вірив у роз'єднаність двох природ Христа, божественну й людську. Ставши патріархом Константинопольським (428–431), він зробив спробу замінити поняття “Матір Божа” на “Матір Христова”, що й дало початок несторіанству. Його послідовники визнавали існування Христа у двох іпостасях і двох відмінних особах, людській і божественній. Після засудження несторіанства на підтримку позиції Кирила на Ефеському соборі 431 року, наступний собор у Халкедоні 451 року досяг компромісу. Проте одна з груп несторіан не визнала ухвал обох соборів, чим і започаткувала несторіанську церкву.

Сама несторіанська церква веде свою історію від II ст. і має самоназву Свята апостольська католицька церква Сходу. Ставши у V ст. державною в Персії, церква набула автокефалії. Через кількісну перевагу послідовників доктрини Несторія офіційно прийняла її 486 року. Завдяки релігійній терпимості за ісламських часів, поширилася з Персії на схід до Індії, Тибету, Китаю, Яви. Свого розквіту несторіанська церква досягла у XII ст., коли налічувала понад 200 єпископій і десятки мільйонів вірних. По тому прийшов швидкий занепад унаслідок переслідувань Тамерлана та ісламізації тюрко-монгольських народів. Його прискорила єкуменічна політика католицької церкви. Частина несторіанської церкви під назвою Халдійська церква у XVI ст. об'єдналася з римокатолицькою

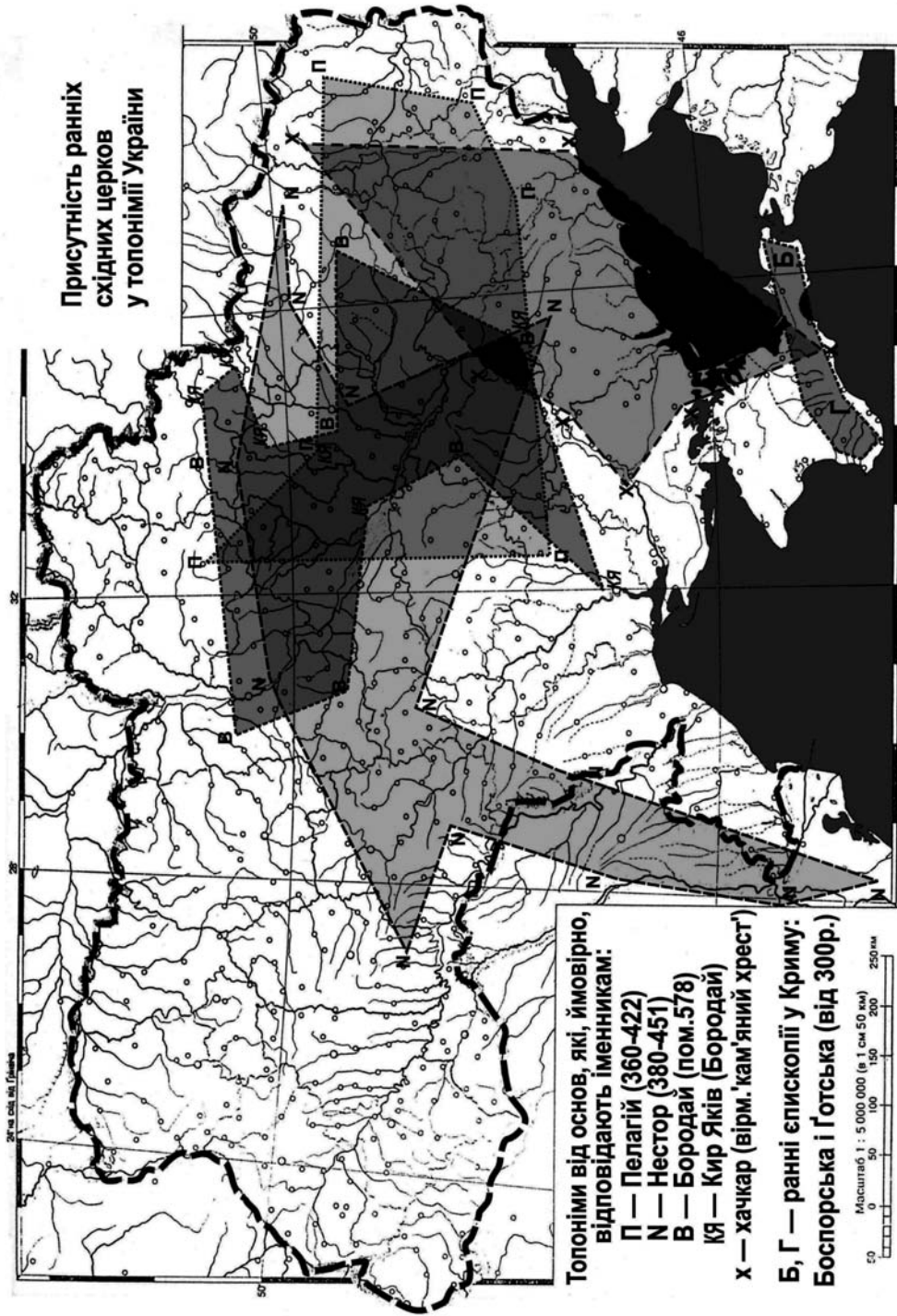

Рис 1. Ойконіми України від топооснов Нестор-, Бородай-, Качкар-, Пелагій-

[13, с. 1241]. Досі існують понад 80 тис. несторіанських християн в Ірані, Іраку і США [15, с. 1286].

Несторіанська церква відіграла важливу історичну роль завдяки своїм перекладам сирійською і арабською мовами численних філософських та наукових творів античної Греції, які через арабів Іспанії знову повернулися до Європи у середні віки [13, с. 1241].

З усіх ареалів назв східних церков в Україні несторіанський ареал найбільший. Причетність ойконімів від основи **Нестор-** до евангелізації видно, зокрема, на його західній периферії, як-от у трьох назвах в Румунії та Молдові: *Nistorești* [16, T13] – *Călugăreni!*, *Crișan!*, *Crucea!* (це район *Adamclisi* з відновленим величним монументом римського часу „Трофей Траяна”); *Nistorești* [16, P9] – *Vizantea Mănăstirească, Păulești, Greșu*, за горою — *Mărtănuș, Turia, Mărtineni*; *Nisporeni* [16, T5] – *Cristești, Boghicieni, Pașcani, Păulești*, далі під Ясами інші *Cristești, Holboca, Bogonos...* Знову ж, в Румунії ніде більше нічого подібного немає.

У топонімії України також існує слід вірменської григоріанської церкви.

Вірменська григоріанська церква утворилася ще раніше від подій IV ст. внаслідок діяльності апостола вірмен св. **Григорія Просвітника**, який розпочав евангелізацію у III ст. На Флорентійському соборі 1439 року західна частина вірменської церкви ухвалила об'єднання з римокатолицькою церквою. Східна частина залишилася автокефальною, званою також григоріанською. Вона відрізняється від римокатолицької у доктринальному плані, являючи собою напрям монофіситської церкви. Вона має власну церковну ієрархію і ритуал олександрійського походження, що містить спільні елементи з іншими християнськими церквами, наприклад, освячення прісного хліба [13, с. 133].

Найяскравішою топонімічною ознакою наявності григоріанської церкви є назви від основи **Хачкар-** з вірменської ‘кам’яний хрест’: *Качкарівка* Зп, Хс 2; *Качкарське* Дц, *Каишкарівка* Дп, *Каишкарне* Вр, імовірно – *Каиштурівка* Хк, *Каиштури* См, *Каишперівка* Вн, Кв, Жт 2; *Каишперівське* Мк 2 (порівняймо також монастир *Сурбхач* ‘Червоний Хрест’ у лісі під Ст. Кримом). По сусідству згадуються готи, кельти, ознаки язичництва, ченці інших чинів. Цей компактний ареал тягнє до Надазов’я. З-поміж усіх розглянутих груп назв цю найважче датувати, адже вона може стосуватися й пізнішого часу. В такому разі потребують окремого дослідження інші можливі обставини й історичні підстави для місійної діяльності григоріанської церкви у цьому районі.

Істотним аргументом, здобутим методом топонімічного контексту, стало виявлення просторового розподілу назв від імені св. Савви (†372). Поширення топооснови **Сава-** – вірогідна ознака *готської монофіситської церкви* – було констатоване від Дунаю далеко на північ і схід: до Гдова, обох Двин і Волги. Таке припущення підтвердилося після того, як було знайдено ще один, близький за конфігурацією ареал топонімів від основи **Калогер-**, що має вказувати на успішність другої хвилі ортодоксальної, *василіянської евангелізації* цих земель. Практичний збіг обох ареалів дає віднести відповідні процеси до IV–V ст. Усі ці мовні матеріали можна вважати слідом ранньої евангелізації відповідних земель у ранньому середньовіччі.

Проте і добротний топонімічний матеріал, і всі викладені міркування не виходили за межі гіпотетичної побудови, допоки не трапився аргумент, що докорінно змінив становище і став предметом основної частини викладу цієї статті.

Таким ключовим аргументом у системі доказів відображення в топонімії України реальних подій ранньої євангелізації місцевого населення Наддніпрянщини стало виявлення в топоосновах назв п'ятьох сіл у степовій Україні імені **Пелáгія**. Це два селища у Дц (Амвросіївка) і по одному в Лг (Новопсков), Пл (Шишаки), Мк (Н. Буг), – що конкретизувало тему і відкрило її новий вимір (рис. 1, 2). Хто ж такий був Пелагій?

Відомо, що на початку V ст. чернець Пелагій (близько 360 – близько 422) відіграв певну роль у поширенні поглядів, визнаних згодом єретичними. Він був кельтського походження, дуже діяльним і багато подорожував морем (звідси його монарше ім'я Πελάγιος ‘морський’). Жив у Ірландії, в Римі, потім у Африці (410), Палестині, Константинополі, Єгипті, де й помер [15, с. 1386]. Пелагій намагався обмежити первородний гріх лише Адамом і вважав за можливе для людини вести безгрішне життя, покладаючись лише на власні сили. Звідси походить необов'язковість уповань на милість Божу для спасіння душі і заперечення вже усталеного звичаю хрещення немовлят: вони, з погляду Пелагія, нездатні грішити, бо ще не мають розуму. Його доктрина (пелагіанізм), засудив св. Августин і собори – три Карфагенські (411–418) й Ефеський (431), – попри все мала певне поширення у монастирському середовищі до початку VI ст. [13, с. 1361]. Послідовники Пелагія (його справжнє ім'я було, імовірно, Морган) певний час користувалися довірою папи [14, т. IV, с. 491].

Як зазначають Діллон і Чедвік, у V ст. „Рим уперше почав виявляти активний інтерес до британських справ. У цей час дехто Пелагій, ... імовірно брит, відіграв важливу роль у поширенні на континенті певних поглядів, визнаних за єретичні. Ми дізнаємось від Проспера Аквітанського, свідчення якого в цьому питанні безсумнівно авторитетні, що Британію розглядали як цитадель нової ересі. Погляди Пелагія ніде не висловлені у розгорнутому вигляді, і ми змушені переважно спиратися на повідомлення його противників. Приписувана йому ересь заперечувала первородний гріх і вважала, що людина спроможна уникнути гріха своїми власними зусиллями, не вдаючися по допомогу до Божої милості (благодаті). Чи дотримувався Пелагій таких поглядів ще перед виїздом з Британії до Галлії – невідомо, але спричинені ними тривалі й палкі суперечки, відомі під назвою “Благодать і вільна воля”, зрештою, спонукали до тісніших, ніж будь-коли контактів континентальної церкви з Британією. Відповідно у 429 році папа Целестин відрядив Германа, єпископа Оксерського, як свого представника (vice sua) до Британії для викорінення зла” [3, с. 206].

Св. Герман Оксерський (Оксер, близько 378 – Равенна, 448) їздив туди 429 року разом зі св. Лупусом (Тул, 378 – Труа, 478), ченцем з Лерену, єпископом Труаським, – а 445 року ще раз, з Севером Трірським [15, с. 723]. Тінь пелагіанства довго нависала над Британією. У житті св. Давида (близько 520–588) ідеться про синод у Бреві (Кередігюн), який був скликаний немовби для обговорення рецидиву пелагіанської ересі, проте, на думку Дж. Бетьюна, „немає доказів активізації пелагіанства у цей час: Гілдас не згадує про це, а така річ не могла залишити його байдужим” [11, с. 9].

Відсіч Пелагієві дав св. Августин. За висловом Т. Кагила, “він схрещує меч з Пелагієм, поважним огрядним ченцем з Британії, який стверджував, що Божа

благодать не завжди потрібна, що люди й без допомоги можуть бути праведними завдяки своєму раціональному мисленню й добрій волі. Пелагій – це тодішній аналог сучасного Нормана Вінсента Піла (Peale), який вважає, що кожний, хто того справді захоче, може витягти себе «за поворозки черевиків». Саме так виглядає Пелагієве «Будьте всім, чим можете» супроти Августинового «Отакий я і є без жодного виправдання» (Just as I am without one plea)» [12, с. 64]. „Супроти Пелагійового твердження про те, що людина несе відповідальність за кожний свій вчинок, Августин наполягав на тому, що «багато своїх гріхів... люди чинять, плачучи й зітхаючи в розпачі»» [12, с. 66]. „Пелагій виявляється також елітистом, який вважає, що деякі люди – добрі, виховані – є кращими від інших. Августин зразу побачив у цьому Платонів хибний висновок про тотожність знання і людських цнот – і безжально й легко розбив супротивника» [12, с. 64]. Після трьох Карфагенських синодів Августин звернувся по втручання до імператора Гонорія (418), який наказав викоренити нову ересь (...) Послідовники Пелагія ніколи не утворювали власне секти, але пелагіанство довго утримувалося в церковному житті [14, т. IV, с. 491].

Зрозуміло, що саме поширення в Україні назв, пов'язаних з пелагіанством, є на цей раз безперечною вказівкою на те, що навколо вже існувала практика хрещення. Отож, цей аспект проблеми набуває діагностичної ролі і починає потребувати окремого дослідження. Є підстави припускати, що згадані 5 ойконімів в Україні причетні до часів найранішого поширення цієї ересі напевно ще за життя Пелагія (близько 410 року):

Пелагеївка Мк (Н. Буг): ^Новогригорівка, Улянівка^ Новоюр'ївка, Привільнянське...

Пелагеївка Пл (Шишаки): Григорівщина, Яковенщина 2, Римиги, Христівка, Павлівка...

Пелагійівка Лг (Н. Псков): Лисогорівка 2, Козлове, Солоне, Павленкове...

Пелагійівка Дц (Амвросіївка): Вінницьке (лише на карті); поруч Княгинівка Лг (Кр. Луч)...

Новопелагійівка Дц (Шахтарськ) ^Дубівка, Рідкодуб, Цурки (лише на карті), Дзеркальне, Нагольне...

Як бачимо, за єдиним винятком (Мк), усі ці села зосереджені на Лівобережжі, де еванелізацію проводили ченці східних церков, а ідеї Пелагія ще довго трималися там у монастирських колах (див. рис. 1, знаки П). Цей етап студій відображений у публікації автора 2007 року [9, с. 130–131]. Згодом було показано належність до цієї ж групи ще трьох назв від варіанту основи **Палаг**- обабіч від Карпат: *Палагичі* ІФ (Галич): Остриня; *Палашівка* Тр (Чортків): Улашківці; Вел. *Паладь* Зк (Виноградів): Юлівці (подробіці нижче).

Тема одержала продовження, коли з'ясувалося, що серед своїх сучасників Пелагій знайшов підтримку в особі **Юліана**, єпископа міста Екланум в італійській Кампанії.

Обраний на посаду єпископа 416 року, Юліан (близько 380 – близько 445) виявився захисником пелагіанізму, за це був позбавлений кафедри і виїхав на Схід. Він є автором восьми книг „A Florus” [15, с. 953]. По смерті Пелагія (близько 422 року) Юліан став головним опонентом св. Августина. Т. Кагил писав про це так: „У похилі роки Августин бореться з Юліаном Екланським, молодим, аристократично

вихованим одруженим єпископом, послідовником Пелагія, який вважає неприйнятними теорії Августина про первородний гріх – або принаймні окремі їх застосування. Августин, який вірив, що Бог передбачив долю (predestinated) кожного з нас на всі часи, робить висновок, що Бог засудить до пекельних мук усіх нехрещених – навіть немовлят, коли ті померли неохрещеними” [12, с. 55]. Юліан вважав таке дуже жорстоким, на що Августин заперечив, що вже саме зачаття людини є проявом чуттєвості і втрати розумового контролю людей над собою, чим і передається гріх майбутньому немовляті [12, с. 55].

У дослідженнях топонімії України вийти на ім'я Юліана вдалося завдяки вивченню тополандшафту навколо с. *Пелагеївка* Мк (Н. Буг): ...*Улянівка* ^ *Новоюр'ївка*... *Юр'ямпіль*, – при тому, що остання назва може бути й видозміною реально існуючих близьких назв, як-от двох ойконімів *Юліямпіль* Вн (Шаргород). Це стало черговим системним доказом раннього поширення християнства у Наддніпрянщині і водночас другим аргументом на користь дійсного розповсюдження пелагіанства на цих землях.

Далі було перевірено околиці всіх селищ з назвами від основ **Юлі(ан)-, Ульян-, Улян-, Улан-**. Важливою новиною стало виявлення у їхніх околицях назв від основ, виразно схожих на основу **Пелаг-**: це основи **Полог-, Полож-**, – при тому, що вокалізм основи **Полог-** щодо імовірної вихідної Палаг- демонструє закономірний історико-фонетичний перехід **а > о**, як у звичайних ранніх запозиченнях з грецької (*корабель* < *καράβιον*, *комора* < *καμάρα*), – це п'ятий доказ правильності обраного вектора міркувань. Сусідство назв з основами **Улян- ~ Полог-** наявне, зокрема, в таких районах:

Ульяновка ^ смт *Пологи* і с. *Пологи* Зп (Пологи); *Ульяновка* ~ *Пологи* Км (Красногвардійське);

Улянівка ~ *Пологівищина*, *Вергуни* Пл (Хорол) (готське Fairguneis ‘Марс’ або ‘Юпітер’ [2, с. 161]); *Улянівка* ~ *Пологи-Вергуни*, *Пологи-Чобітки*, *Пологи-Яненки* Кв (Переяслав-Хм.).

Ще сім сіл мають назви з такою ж топоосною: *Пологи* Вн, Дп, Кв, Чг, См, Пл, *Пологи-Низ* Пл (Н. Санжари). Поза межами України такі назви відсутні.

Якісно новим наслідком дослідження стало те, що на цьому етапі виникає змога пояснити втрачену мотивацію назв унікального тополандшафту навколо с. *Улянівка* Кв (Переяслав-Хм.) ~ *Положаї*, *Пологи-Чобітки*, *Пологи-Яненки*, *Пологи-Вергуни*. За сучасним станом знань у цій галузі, останні три назви можна інтерпретувати як: 1) „пелагіанці, навернені через 100 років ченцями кельтської церкви – колумбанами” (іранське kabut(ar) ‘голуб’, – це може бути перекладом латинського Columba, ірландського Columcille ‘св. Колумба’); 2) „пелагіанці, навернені ними ж” (Ян- < Йон- ‘о. св. Йони’); 3) „пелагіанці, які знову повернулися до язичництва” (готське Fairguneis ‘Марс’ або ‘Юпітер’). Назву села на Полтавщині *Пологи-Низ* можна пояснити як „пелагіанці, навернені візантійськими ченцями з ім'ям Григорія Ниського” (ὁ Νύσσης; на мозаїці в Софії Київській ω ΝΥΣΙC).

Б. Рудий люб'язно звернув нашу увагу на те, що гебрайське ім'я Йона означає ‘голуб’: гебрайське *uḇnā* ‘голуб’, арамейське *uḇnus* [8, с. 418]. У такому разі стає зрозумілою символіка вибору цього імені для назви монастиря на острові біля берегів Шотландії, заснованого св. Колумбою – ірландське Колумкілле ‘голубом

церкви' (відоме особливе ставлення людей середньовіччя до вибору імен-символів): очевидно, тут ішлося не лише про сусідство океану і біблійний сюжет про Іону в череві китовім.

Форма *Положаї* < Палаг- дає змогу припустити таке ж походження і для назви с. *Полошки* См (Глухів). Справді, неподалік є с. *Іонине* (!), *Улянівка* і *Гуляївка*, а також *Гуляєве* См (Кролевець). Так само в околицях с. *Полохівка* Кг (М. Виска) є своє с. *Улянівка* (!) (як згодом з'ясувалося, близько одне від одного розташовані села з назвами *Полошково* ~ *Ульяново* (рц) [4, с. 26 Б, Г], *Полоховка* ~ *Ульянов* Гай [1, с. 12 Д] та ін.)

Наніши на карту назви від основи **Полог-/ж-/ш-**, ми спостерігаємо зміщення нового ареалу на захід з одночасним збільшенням його на північ і південь: це свідчить про другий етап поширення пелагіанізму (близько 420 року). Два острівні ареали з'являються у Закарпатті (Вел. *Паладь* < через угорське *Palagy* ~ *Юліці*) та в Галичині (*Палагичі* ІФ, *Палашівка* Тр). В останніх двох випадках брак поруч назв від основи **Улян-, Юліан-** може бути ознакою того, що в часи Юліана саме у цих місцях, у Передкарпатті, продовження пелагіанства вже не було. Також ймовірно угорське посередництво: з угорської [α] у звучанні можливих попередніх форм на -о-, що мали б дати словацькі *Пологичі*, *Полошівка*, але були згодом „вирівняні” за гіперкоррекцією у слов'янському мовному середовищі. Оскільки в топонімії Румунії є єдина назва *Pałoż-Ulaş* під Одоргеєм у Трансильванії, то українські ойконіми *Палашівка*, *Палагичі*, *Великий Паладь* (розміщені далеко на захід від синхронних ареалів назв від основ **Пелаг-** і **Полог-**) справді можуть бути слідом пізнішого міграційного потоку мадярів (885–886) до Угорщини, у якому мали опинитися і якісь групи пелагіанців з Наддніпрянщини.

Коли стала очевидною причетність основи **Улян-** до поширення пелагіанства, вся численна група назв від неї була нанесена на карту. Це унаочнило найбільшу площу ареалу назв від основи **Юлі(ан)-, Ул(ь)ян-** порівняно з **Полог-** і **Пелаг-** (див. рис. 2), – що мало б відповідати третьому етапу його поширення (після 422 року). Він охоплює всю територію нинішньої України, окрім Карпат, Галичини, Правобережного Полісся й Волині (без Погоріни). Такі назви також не збереглися на схід від лінії Харків–Амвросіївка.

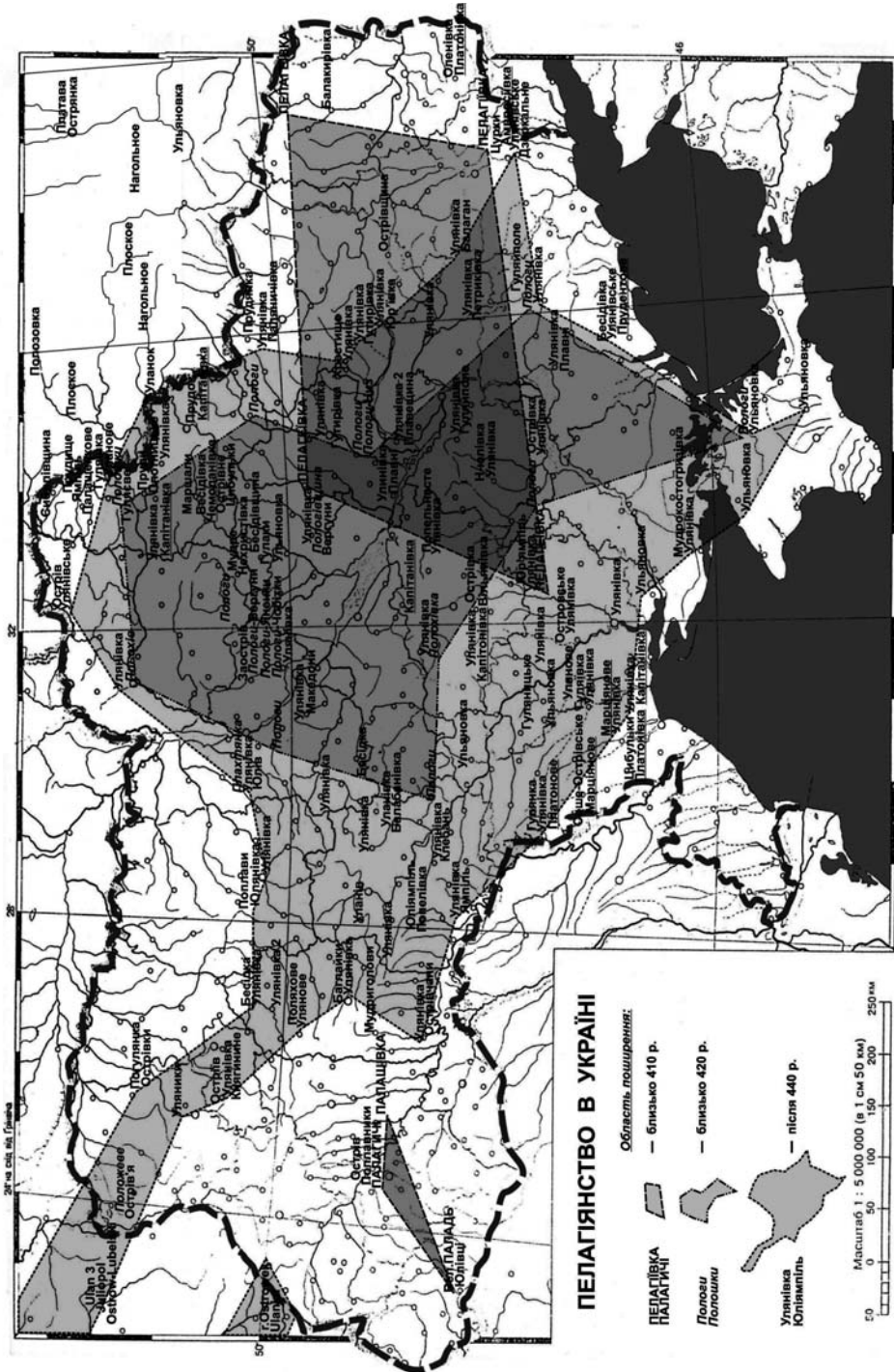
Серед проаналізованих топонімічних околиць понад 70 назв від основи **Улян-** несподівано часто почали траплятися ойконіми від основи **Острів-**:

Улянівське Чг (Семенівка): *Острів...*; *Улянівка* Дп (Нікополь): *Острівка, ...*;

Улянівка Мк (Н. Одеса)^ *Островське...*; *Улянівка* Рв (Млинів): *Остріїв*, Княгинине < книга;

Улянівка Хм (Кам.-Под.): *Острівчани*, Княгинине...

Насправді населені пункти з цими назвами не розташовані на островах (на відміну від інших однойменних, де часом є топографічна мотивованість). Це спонукає до припущення, що в них збережений слов'янський переклад грецького (ή) νῆσος 'острів', наближеного за народною етимологією до грецького (ό) Νύσσης '(Григорій) Ниський', від імені якого провадили евангелізацію групи візантійських ченців (порівняймо сказане вище). Іноді назви з цією перекладеною основою опиняються поруч з уже розглянутими, як-от с. *Заострів* Кв (Переяслав-Хм.), що має поблизу згадану групу з 5 назв *Пологи*. (Також с. *Полохово* і *Полошково* розташовані обидва біля р. *Остер!*) [7, с. 64-2А].

Зворотна перевірка околиць назв від основи **Острів-** уможливила вихід на такі явно причетні до діла топоніми, як-от *Вільянівка* Кг (Компаніївка) біля с. *Острівка* (з очевидністю від Улянівка) або *Погулянки* Вл (Маневичі) біля с. *Острівки* – від Поюліанки. В околицях с. *Острів* Рв (Дубно) знову трапилися назви с. *Улянівка*, *Княгинине* < книга, і так само біля с. *Острівчани* Хм (Кам.-Под.) – с. *Улянівка* і *Княгинине*; біля с. *Острівець* ІФ (Городенка) – с. *Репуженці* ('віровідступники' від латинського герупнаге 'відкидати'. Назви від основи **Остр(ів)-** виявлені також біля с. *Положеве* ~ *Острів'я* Вл (Любомль) і *Палагичі* ~ *Остриня* ІФ (Галич).

Зафіксована в околицях с. *Острівне* См (Недригайлів) назва с. *Бесідівка* дає підстави уважніше придивитися до топооколиць інших аналогічних назв:

Беседівка См (Недригайлів): *Острівне*, *Маршали*, *Нелени* < не-еллини;

Бесідівка Зп (Приазовське) ^*Улянівське*, *Прудентове...*;

Бесідівщина Пл (Гребінки) ^*Улянівка*, *Гулаківка*, *Наталівка* < *Анатолїа*, *Кулажинці...*;

Бесідки Хм (Славута): *Улянівка*, *Стригани*, *Колом'є...*;

Бесіди Ль (Жовква): *Іваничі*, *Пальчишин*, *Йоничі (!)*...

Такий просторовий розподіл назв (їхне найближче або районне сусідство) вказує на те, що ця топооснова могла позначати місця роз'яснювальних проповідей саме проти пелагіанства. Аналогічне розташування трапляється і в Польщі: *Biesiadki* ~ *Ujanowice*. Ймовірно, що на ту саму „бесіду” вказують і назви *Гутирівка* (порівняймо сучасне білоруське *гўтарка* 'розмова', російське *гўтарить* 'балакати'), і топооснова **Балак-**:

Улянівка ~ *Гутирівка* Хк (Кегичівка); *Улянівка* ~ *Гутирівка* Пл (Пл);

Пелагеївка ~ *Балакирівка* Лг (Н-псков); *Улянівка* ~ *Баглайки* Хм (Красилів); *Улянівка* ~ *Балайчук* Од (Березівка).

Серед ойконімів України існує 28 назв від основи **Адам-** (Хм 5, Вн 4, Од 3; Вл, Рв, Жт, Чг, Дп – по 2; Дц, Зп, Мк, Кг, Чк, Ль – по 1). Як тепер з'ясовується, ці назви не розташовані хаотично, а пов'язані з пелагіанським фракталом:

Адамівка ~ *Улянівка*, *Оленівка* Хм (Кам.-Под.); *Адамівка* ~ *Острожани* Чк (Жашків); *Адампіль* ~ *Перекопа* Хм (Ст. Синява); *Адамчуки* ~ *Острів'я*, *Положеве* Вл (Любомль); *Адамівка* ~ *Улянівка*, *Гулі* Вн (Бар); *Адамівка* ~ *Гулівці* Вн (Калинівка); *Адамівка*, *Адамівське* ~ *Улянівка*, *Гуляйполе* Дп (Кринички); *Адамівка* ~ *Вільне* Зп (Куйбишеве); *Адамівка* ~ *Улянівка*: 2 різні села Од (Іванівка); *Адамівка* ~ *Вілля* Рв (Березне); *Адамівка* ~ *Вінківці*, *Говори* (пор. *Бесідки*), *Покутинці* Хм (Вінківці) і, нарешті, біля с. *Черв. Остер* Чг (Борзна) – с. *Адамівка*, а через річку – с. *Ведмедівка*.

За українськими топонімами останнього типу імовірно стоїть самоназва валлійських ченців V–VII ст. *meudwy* < *meu Duiu* 'раб Божий' [11, с. 29]. Загальновідомо, що обмеження первородного гріха лише Адамом було головним переконанням пелагіанців, – це й могло зумовити назви їхніх сіл (*Адамчуки*, *Адампіль*, *Адамове*, *Адамівка*). До цього ряду стає і згадана вище загадкова назва з Румунії *Adamclisi* 'Адамова церква'.

Крізь „щілину” *Улянівок* по сусідству з ними видно частки тодішньої дійсності через уже впізнавані топооснови, відомі з попередніх етапів дослідження. Це згадки хрещення і церков: *Улянівка* ~ *Хрестище* Хк (Красноград); *Улянівка* ~ *Кручик* (< латинське *сгх* 'хрест') Хк (Богодухів); *Улянівське* ~ *Цурки* – село є тільки на карті, *Дзеркальне* (обидві назви ймовірно від слова 'церква') Дц (Амвросіївка).

Трапляються також згадки верховного божества язичників-готів і пекла: *Улянівка* ~ *Вергуни* (< *Fairguneis* 'Марс або Юпітер') Пл (Хорол); *Улянівка* ~ *Пологи-Вергуни* Кв (Переяслав-Хм.); *Улянівка* ~ *Пекельне* Хк (Зачепилівка). Не раз згадуються ченці (*Чернеччина*, *Чернещина*) або: *Пологи* ~ *Мудре* Чг (Прилуки); *Улянівка* ~ *Мудрокостогризівка* Хс (Скадовськ). Є згадки готського слова *široneis* 'апостол, учень, спільник': *Улянове* ~ *Шибена* (<готське *široneis* 'апостол') Хм (Теофіполь); *Оленівка* ~ *Шибка* Од (Фрунзівка). Часом вказано інші місця походження ченців або їх монастирської належності:

Улянівка ~ *Клебань* < *Columbanus* Вн (Тульчин); *Улянівка* ~ *Петраківка* < *Patrick*, *Вовчинська* Дп (Васильківка); *Уляники* ~ *Македони* Кв (Кагарлик); *Юліямпіль* ~ *Попелівка* Вн (Шаргород) (< Теофіл, Теофіл 'імена єпископів Готії', порівняймо в Росії *Фефелово*).

Дальший вектор дослідженню задають унікальні нові назви, які вперше виявлені в топоколицях цих пелагіанських сіл. Їх вдається переконливо пов'язати з іменами кількох діячів ранньої християнської культури того ж часу, що й *Пелагій та Юліян*, а також окремими типовими середньовічними реаліями. Так, біля с. *Острівне* См (Недригайлів) збереглися назви не лише с. *Бесідівка*, але й *Цибуленки* (грецькою *σιβύλλα* 'сивілла, ворожка'), *Чемоданівка*. Останнє ім'я трапляється у різних, але завжди впізнаваних формах: *Комендантове*, *Капітанівка*, *Капітонівка*, Ст. *Чемоданы* (Білорусь), *Чемодановка* (Європейська Росія, неодноразово). Здебільшого, ці назви належать далеким від теперішніх магістралей селам, оточеним аналогічними до вже розглянутих назв, що вказують на пережите в минулому пелагіанство. Судячи з цих особливостей і взаємної відповідності звуків у збережених продовженнях якоїсь давньої чотирискладової топооснови, у них могло зберегтися ім'я раннього християнського письменника Комодіана *Commodianus*:

Улянівка ~ *Капітонівка* Кг (Н. Українка); *Улянівка* ~ *Капітанове* Од (Комінтернівський);

Улянівка ~ *Капітанівка* См (Конотоп); *Острівне* ~ *Беседівка*, *Чемоданівка* См (Недригайлів);

Юлінка ~ *Островки*, *Чемоданово* (Тульська область).

Комодіан з Гази (*Commodianis Gazeus*) жив у III–IV (за іншими відомостями у IV–V) ст. Він є автором „*Почань*” (2 книги) – це 80 акровіршів з критикою язичників і порадами християнам. Йому належить також поема під назвою „*Апологетика*” (1060 рядків гекзаметром) – історія світу з погляду есхатології. Мова творів його народна, багата на грецизми й варваризми, метрика відходить від класичних зразків [13, с. 437].

Зрозуміло, що саме на таку літературу була налаштована свіжо навернена аудиторія часів раннього християнства. Очевидно, копії дидактичних творів Комодіана існували у селищах, які досі зберігають в упізнаваній формі його ім'я. Так, ми вперше опиняємося перед цілком новою перспективою можливості відновлення якихось обставин нашої культурної історії V ст., – воно неймовірно далеке від сьогодення, але, як тепер з'ясовується, реально пов'язане з нашим часом через топонімію.

Два топоніми *Марціанове* належать селам, розташованим одне поблизу с. *Улянівка* Од (Іванівка), а інше – поблизу с. *Соше-Острівське*, *Платонівка*, *Поплавка* Од (Вел. Михайлівка). Про давність місцевого тополандшафту свідчить

збережена біля першого села назва урочища *Вандалинівка* (до 1973 року це назва села Білчанської с/р). До основи **Марціан**- навряд чи причетний Марціан Капела, римський письменник V ст., автор своєї енциклопедії, написаної у формі роману „Весілля Меркурія і Філології”, – хоча він і жив у часи поширення пелагіанізму. Найімовірніше, ці назви відображають ім'я видатного діяча культури V ст. (і водночас одного з останніх римських імператорів) **Флавія Марціана** (Flavius Marcianus).

До речі, він народився неподалік від Одещини, що зберігає ці дві згадки про його ім'я, – у Фракії 396 року і помер 457 року. Спадкоємець Феодосія II Марціан відмовився виплатити данину Аттілі і прийшов на допомогу Валентиніану III до Італії. В історії раннього християнства він відомий тим, що боровся з монофізитством і скликав Халкедонський собор 451 року. Проте лише візантійська (грецька) церква його канонізувала [15, с. 1147].

Ім'я ще одного поета V ст. може зберігати назва села на Пониззі біля с. *Улянівське ~ Прудентове* Зп (Приазовське). **Аврелій Прудент** є колоритною фігурою культурного життя пізнього Риму.

Aurelius Clemens Prudentius (Калагурріс або Сарагоса, 347/348 – Рим ?, 405/415) був християнським римським поетом. Адвокат за освітою, він перебував на високих державних посадах, але 400 року відійшов від них до аскетичного життя. Прудент є автором віршованих гекзаметром творів: „Апофеоз” (містерії Трійці і Страстей Христових), „Гамартігенія” (початок гріха), „Психомахія” (боротьба в душі людини її вад і цнот), „Проти Симмаха” (NB) – 2 книги на тему віктаря перемоги, „Катамерон” (12 гімнів на кожну годину щодня), „Перістефанон” (Книга вінків) – складені різними метрами 14 гімнів на честь іспанських і римських мучеників. Його творчість є свідомою спробою створити християнську ліричну поезію з широким застосуванням риторичних засобів (техніки) язичницької поезії [13, с. 1464].

Вважається, що його твори написані між 398 і 405 роками [15, с. 1469]. Зрозуміло, що такі речі були новим словом у літературі свого часу, і те, що їх читали та знали у прадавній надморській Україні, є ознакою залученості її до культурних надбань пізньої античності.

Імовірно, що ім'я Прудента в дещо зміненому вигляді збереглося в деяких із теперішніх назв від основи **Пруд**-, – у разі, коли реальне топографічне розташування селища якраз не мотивує такої назви. Порівняймо *Капітанівка ~ Прудок* См (См); *Палащенкове ~ Прудище* См (Ямпіль).

Одне із сіл з назвою *Улянівське* розташоване неподалік від районного центру *Амвросіївка* Дц (рц) з єдиною такою назвою в Україні.

Св. **Амвросій** (лат. Aurelius Ambrosius) народився у Трірі, близько 330/340 і помер у Мілані 397 року. Видатний посадовець Римської імперії, він був призначений єпископом Міланським унаслідок стихійного проголошення народом ще на стадії проходження катехізису (374). Як і згаданий Прудент, він виступив проти язичника Симмаха (Symmaquus), свого родича (384), охрестив св. Августина (387), змусив імператора Феодосія прилюдно покаятися після різанини у Фесалоніках (390). Його твори радше функціональні, аніж літературні: проповіді, заупокійні молитви (за імператора Феодосія) і моральні трактати („Про обов'язки кліру”). До нас дійшли також численні так звані амвросіанські гімни, з яких лише 4 виглядають автентичними [15, с. 57].

Поширення пелагіанізму у Наддніпрянщині збіглося тут у часі з суспільною кризою початку V ст., зумовленою гунською навалою. Та частина щойно навернених християн, яка ототожнювала християнство з учорашніми хазяями-гортами, побачила у твердженнях пелагіанства зручну нагоду послабити свої зв'язки з церквою. Передусім цим і можна пояснити ті значні масштаби поширення пелагіанської ересі, які відкрилися у процесі дослідження діагностичних для неї топооснов. Причетні до неї пласти назв налічують десятки й сотні топонімів, пов'язаних просторово безпосереднім або районним сусідством. Отримані результати не можуть бути в жодному випадку спростовані або інтерпретовані як наслідок випадкових збігів: як показано у статті, ці збіги є однотипними для розглянутих масових фактів топонімії – і отже вони системні. Пелагіанська ересь таки існувала в Україні, адже всі з'ясовані на Заході обставини її еволюції безвинятково відповідають виявленим в Україні трьом щораз більшим ареалам поширення назв від топооснов **Пелагій**, **Полог**-, **Юліан**-. У топонімічних околицях цих назв трапляються десятки вже зрозумілих і прийнятих вказівок на раннє поширення християнства у готські часи. Проте переконливою ознакою правильності обраного напрямку є евристична здатність запропонованої схеми пояснення виводити на нові, ще невідомі групи топонімів, що містять топооснови від імен історичних діячів-сучасників Пелагія і Юліана. За всіх обставин, на часі постає вивчення спадщини Прудента, Марціана, Комодіана, Амвросія – і пошуки можливого сліду впливів їхньої творчості на український фольклор або місцеві християнські традиції.

1. Брянская область. Региональный атлас. – М., 2002.
2. *Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI века / Х. Вольфрам. – СПб., 2003.
3. *Диллон М.* Кельтские королевства / М. Диллон, Н. К. Чедвик. – СПб., 2002.
4. Калужская область. Региональный атлас. – М., 2002.
5. *Нагаєвський І.* Рим і Візантія / І. Неговський. – Торонто, 1956.
6. *Повість врем'яних літ.* Літопис за Іпатським списком. – К., 1990.
7. Смоленск. Смоленская область. Атлас. – М., 2005.
8. *Справочник личных имен народов РСФСР* / [под ред. А. В. Суперанской, Ю. М. Гусева]. – М., 1979.
9. *Тищенко К. М.* Східні й західні церкви IV–VII ст. у топонімії України / К. М. Тищенко // Східний Світ. – 2007. – № 1. – С. 127–134.
10. *A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology* / O. Zinkewych, A. Sorokowski. – NY, Baltimore, Toronto, 1988.
11. *Bethune J. Ll.* Early Welsh Christianity: A brief history / J. Ll. Bethune. – Cambridge, Mass., 1997.
12. *Cahill T.* How the Irish saved Civilisation / T. Cahill. – New York, 1995.
13. *Enciclopedia 13.* 1996. – Bologna, 1995.
14. *Nouveau dictionnaire encyclopédique universel illustré: En 5 vols* / [ed. J. Troussel]. – Paris, [1886].
15. *Robert.* Dictionnaire universel des noms propres. – Paris, 1988.
16. *Romania. Road Map.* – [Budapest], Kárpátia Térképűhely, 2000.

EARLY ORIENTAL CHURCH AND THE PELAGIANISM IN UKRAINE

Kostiantyn TYSHCHENKO

*Taras Shevchenko Kyiv National University, Linguistics' museum,
Volodymyrska str., 60; 01033, Kyiv, Ukraine,
tel.: (0038 044)2393183, e-mail: lingmus@univ.kiev.ua*

The presence of the Jacobite church in the toponymy of Ukraine is proved by some ten pairs of mutually adjacent place names from bases **Iakiv-** and **Boroday-** 'Jacobus Baradaeus' (bishop of Edessa, VIth c.). Nestorians' area is supposed to be connected with oikonoms from **Nestor-** (Vth c.) and the Armenian church with the base **Kachkar-** (arm. 'stone cross'). Diagnostically important is the neighborhood of toponyms from bases **Pelagiy-** and **Iulian-**, supposed to be names of the monk Pelagius and the bishop Julian of Eclanum which were against the christening of babies (so called pelagian heresy of the Vth c.). It was shown with the new method of *toponymic context* that a spatial correlation exists among place names, members of two groups of 120 oikonoms in Ukraine from bases **Ulan-**, **Poloh-** (as historical continuation of two proper names cited above). The traces of the widespread pelagianism prove the mass usage of christening practice in early Ukraine.

Key words: early Christianity, jacobites, nestorians, Armenian church, Pelagius, Julian of Eclanum, Huns, toponymy, Ukraine.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2007

Прийнята до друку 03.03.2008